

УДК 323.2 (497.115)

Каравайцева О. В., НУ «ОЮА»

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КОСОВО: ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ НАСЛІДКИ КОНФЛІКТУ

Стаття присвячена проблемі проголошення незалежності Косово від Сербії. Освітлюються історичні аспекти виникнення конфлікту, її сучасний стан і можливі наслідки для світової спільноти в цілому.

Ситуація, яка склалася навколо незалежності Косово, залишається однією з найбільш актуальних і обговорюваних проблем в рамках міжнародного співтовариства.

Парламент автономного краю Косово проголосив 17 лютого 2008 р. незалежність від Сербії. Цей крок розділив міжнародне співтовариство на прибічників і противників її визнання. Даний прецедент проголошення незалежності краю має величезне значення, оскільки в 2012 році Косово визнали 90 держав, в їх числі – США і 22 з 27 країн Євросоюзу але, наприклад, Іспанія і Греція не визнають незалежності Косово, і тим більше Росія, яка дала зрозуміти, що ні за яких обставин не прийме існуючий сценарій вирішення конфлікту. Сербія також стверджує, що ніколи не визнає незалежність регіону, що відокремився в 2008 році, з населенням більше 1,7 млн. чоловік, незважаючи на те, що для вступу до Євросоюзу Сербії необхідно налагодити відносини з Косово.

Албанська більшість наполягала на тому, що територія Косово належить їй за принципом етнічного права, оскільки на даний момент з 1,7 млн. населення краю більше 90 % складають албанці і лише 6 % – серби. У свою чергу, домагання сербів на Косово ґрунтуються на принципі історичного права [1].

Згідно з історичними даними, слов'янські племена переселились на Балкани в VI – VII ст. З VIII ст. Косово складало центральну частину держави Рашка, потім Сербської держави. Місто Печ з 1219 р., коли Сербська православна церква стала автокефальна, було центром Сербської архієпископії, а з 1346 р., після того, як глава Сербської церкви проголошений патріархом, – патріархії. У Косово сталася ще одна важлива подія сербської історії: на Косовому полі поблизу нинішнього міста Пріштїна у 1389 р. відбулася вирішальна битва між військами сербів і імперії Османів. Вона закінчилася перемогою османів, але ознаменувалась героїчними подвигами сербських воїнів, про що з гордістю оповідає сербський героїчний епос. В сербському національному проекті Косово стало не стільки метою, скільки засобом боротьби за його реалізацію. На Косовому полі сербські і інші

югослов'янські землі на довгі п'ять століть втратили незалежність, попавши під панування Османів.

Що стосується албанців, то масове розселення албанців в краю почалося лише з кінця XVII ст. Походження цього народу вчені зводять до прадавнього населення Балкан. Деякі дослідники вважають основним елементом їх формування фракійців, інші – іллірійців. Етнонім «албанці» вперше згадується вже в II ст., як племінна назва. З XI ст. він став поширюватися на всіх мешканців сучасної Албанії. Албанська мова відноситься до індоєвропейської мовної сім'ї. З XIV ст. територія не лише Косово, але і сучасної Албанії входила до складу Сербського королівства. Потім тут встановилася влада імперії Османів. В період її панування більшість місцевого населення перейшли в іслам. У 1912 – 1913 рр. в результаті Балканських війн сербам вдалося повернути велику частину косовського краю, який увійшов до складу Сербії. Тоді ж на Лондонській конференції послів великих держав була проголошена незалежність Албанії від Туреччини. В ході Першої світової війни територію Косово захопили війська Австро-Угорщини і Болгарії. У 1918 р. край був звільнений сербськими військами і після закінчення війни увійшов до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія). У роки Другої світової війни велика частина Косово була приєднана до складу італійського протекторату Албанія. У період фашистської окупації албанські озброєні формування вели боротьбу за вигнання сербів з території краю. У 1944 р. територія краю була звільнена і знов увійшла до складу Югославії.

У 1946 р. конституція Федеративної народної республіки Югославія надала Косово і Метохії статус Соціалістичного автономного краю у складі Соціалістичної республіки Сербія. І. Броз Тіто, розраховуючи на входження Албанії до складу Югославії, заохочував переселення в Косово албанців і, навпаки, обмежував можливості для повернення сюди сербів. В результаті до 1960 р. частина албанців в Косово в 9 разів перевищувала частину сербського населення. У 1968 р. по краю пройшла хвиля виступів албанських радикалів. У 1974 р. нова конституція Югославії надала всім вхідним до складу Сербії краям (у тому числі і Косово) статус республік наділивши їх відповідними правами, за винятком права на від'єднання. Косовський край отримав власну конституцію, законодавство, найвищі органи влади, представництво в союзних органах, включаючи Президію Югославії (з правом вето), можливість створювати албанські середні і вищі учебні заклади. Албанська мова була визнана однією з державних.

Після смерті І. Броз Тіто (1980 р.) в краю почалися масові студентські маніфестації з вимогою надати Косово статус повноправної республіки

в рамках Югославії. Виступи студентів вилилися в криваві зіткнення і були пригнічені федеральними військами. Подією в країні, яка відкрила новий етап в підході до «національного питання», стала публікація у вересні 1986 р. Меморандуму Сербської Академії наук і мистецтв. У даному документі загострювалася увага на необхідності висунення «сербської національної програми» і наголошувалося, що Конституція 1974 р. *de facto* перетворила Косово і Воеводину на республіки в збиток Сербії. З іншого боку, для албанців був значимим саме юридичний статус краю. У жовтні 1987 р. до Косово були введені «надзвичайні заходи безпеки», туди був направлений так званий Об'єднаний загін Союзного Секретаріату внутрішніх справ (поліції). Йшло швидко об'єднання громадян на етнічній основі. Серби об'єднувалися за ідею «єдиної Сербії», а албанці – «незалежного Косово» [2]. У 1989 р. в Сербії відбувся референдум, що затвердив нову конституцію, яка радикально обмежувала автономію національних країв. У Косово був розпущений парламент, припинилося мовлення державних радіо – і телевізійних станцій на албанській мові, почалися звільнення албанців з державних структур, в деяких освітніх установах було згорнуто викладання на албанській мові. У відповідь косовські албанці, що бойкотували референдум, організували масові страйки і акції протесту, які з часом переросли в серйозні міжетнічні зіткнення. У 1990 р. Белград ввів у Косово надзвичайний стан. Косовські албанці у 1991 р. провели в краю нелегальний референдум про незалежність і несанкціоновані вибори, на яких президентом був вибраний І. Ругова. Пріштина приступила до створення озброєних сепаратистських формувань, які в 1996 р. були об'єднані в Армію звільнення Косово. В краю розгорнулася диверсійно-терористична війна, що супроводилася масовими вбивствами і етнічними чищеннями з обох боків.

24 березня 1999 р. НАТО без санкції ООН почала військову операцію проти Югославії, що отримала назву «Союзницька сила». Югославські міста і військові об'єкти були піддані масованим бомбардуванням. 20 червня того ж року Белград був вимушений вивести свої війська з Косово і погодитися на введення в край військового контингенту НАТО. 10 червня 1999 р. була прийнята Резолюція Ради безпеки ООН № 1244, яка, з одного боку, була покликана гарантувати суверенітет і територіальну цілісність СРЮ, з іншого боку, наказувала розгоргання в Косово під егідою ООН міжнародних сил безпеки при істотній участі Організації Північноатлантичного договору (КФОР – Kosovo Forces). Політична роль була довірена цивільним службовцям UNMIK (Mission in Kosovo або МООНК – Місія ООН по Косово) і іншим неурядовим організаціям під керівництвом ООН, Управління ООН

у справах біженців і Європейського союзу. Косово було виведено з-під юрисдикції Республіки Сербії [3].

Міжнародна кризова група впродовж декількох років робила зусилля, направлені на визначення статусу Косово. Формально переговори із цього приводу почалися в жовтні 2005 р., коли відповідне рішення прийняла Рада Безпеки ООН. План незалежності Косово був сформульований на початку 2007 р. спеціальним представником Генерального секретаря ООН Марті Ахтісаарі за визначенням майбутнього Косово, колишнім президентом Фінляндії і головою Правління Кризової групи. Сербська сторона у свою чергу відкинула цей план.

Проголошення незалежності Косово сталося 17 лютого 2008 р. після довгих років боротьби і за допомогою міжнародного співтовариства. 15 червня набрала чинності Конституція Косово, що закріплювала незалежність її території. Ухвалено закон про створення сил безпеки – власну армію. Але без контролю і нагляду міжнародного співтовариства обійтися не вдасться. 28 лютого 2008 року, незабаром після важливої дати проголошення незалежності, була створена Міжнародна керівна група. Завдання цієї групи полягає в тому, щоб забезпечити стабільність Косово.

У свою чергу, Сербія заявила, що ні за яких обставин не визнає вирішення Приштини і задалегідь анулювала декларацію незалежності краю. З точки зору сербського керівництва, край є невід'ємною частиною Сербії і не може бути відокремлений. У жовтні 2008 року Белград звернувся до Міжнародного суду ООН з проханням визнати дії місцевих влад незаконними. Міжнародний суд ООН 22 липня в Гаазі визнав законним проголошення незалежності Косово від Сербії. Тим самим, був створений важливий прецедент для різних невизнаних державних утворень у всьому світі, що добиваються визнання свого суверенітету. Можливо передбачити, що подібний прецедент здатний «здетонувати» в конфліктних зонах по всьому світу [4]. Суд дав висновок по Косово, що ослабляє принцип територіальної цілісності держав. Рішення по Косово, правда, обов'язкової сили не має. В консультативному висновку Міжнародного суду зазначено, що проголошення косовськими албанцями своєї незалежності від Сербії не суперечить нормам міжнародного права. Однак, при винесенні висновку, суд дав оцінку лише декларації незалежності, спеціально обмовившись, що він не розглядав в ширшому плані питання про право Косово на відділення від Сербії в односторонньому порядку. Крім того, у висновку суду не використовувалось слово «легальне», а використовувалось лише вираження «не суперечить», яке можна інтерпретувати по-різному [5].

Не дивлячись на таке обережне формулювання висновку, і на той факт, що на відміну від рішень Міжнародного суду, його консультативні висновки не мають обов'язкової сили, подія стала прецедентом міжнародного права. І це може спричинити вельми небезпечні політичні наслідки.

Тепер, коли косовський прецедент отримав зміцнення в міжнародному праві, ті держави, які страждають від етнічного або релігійного сепаратизму, витримуватимуть ще сильніший тиск своїх меншин. Таким чином, Консультативний висновок суду ООН зможе виправдати відділення Абхазії і Південної Осетії, обґрунтує претензії на незалежність Придністров'я і Нагірного Карабаху. Так, користуючись Косовським прецедентом російський президент після військової агресії Грузії проти Південної Осетії підписав укази про визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії. Росія діяла за принципом: чому Косовським албанцям можна мати власну державу, а осетинам та абхазам ні. Однак, такі дії були засуджені з боку так званої міжнародної спільноти, яка в цьому конфлікті виходить з домінування непорушності суверенітету Грузії над правом абхазів та осетинів на самовизначення [6].

В Північному Косово 14 і 15 лютого 2012 року відбувся референдум з питання визнання сербським населенням органів влади так званої республіки Косово, за результатами якого стало відомо, що 99,74 % населення не визнає органи влади в республіці Косово і лише 69 громадян проголосували за їх визнання. До участі у голосуванні було допущено 35,5 тис. виборців, явка склала 75,28 % [7]. Однак, керівництво Республіки Косово і Сербії засудили дії влади Північного Косова. Так, в заяві уряду Республіки Косово підкреслюється, що проведення референдуму демонструє хворобливі амбіції і територіальні претензії Сербії відносно Косова. Голова муніципалітету Косовська-Мітровіца Крстмір Пантіч визнав, що референдум не матиме юридичних наслідків, оскільки за сербською конституцією край Косово і Метохія і без того є частиною Сербії. «Ми надіслали міжнародному співтовариству чіткий сигнал, що чекаємо зменшення тиску на північну частину краю і що міжнародне співтовариство повинне змінити свій підхід до вирішення цієї безлічі проблем, які є тут», – заявив Пантіч [8]. 2 квітня 2012 року влада Сербії відмінила проведення на півночі Косова намічених на 6 травня муніципальних виборів, у зв'язку з позицією місії ООН у справах тимчасової адміністрації в Косово, де вважають такі вибори незаконними [9].

В лютому 2012 року пройшов черговий раунд переговорів між Белградом і Приштіною, який завершився досягненням угоди

по статусу Косова. Згідно з досягнутими домовленостями, Сербія не визнає самостійності Косова, проте визнає за ним право брати участь в регіональних організаціях на Балканах.

Варто відзначити, що будь-яке включення Косово в регіональні і інтернаціональні процеси, тобто членство в організаціях, припускає, що Косово матиме ті ж права і обов'язки, як і будь-яка інша країна-член цих організацій. Але Європейський Союз поки що не знайшов спосіб, як включити приєднання Косово в європейський порядок денний, оскільки п'ять членів союзу не визнали незалежність автономії. ЄС не може підписувати договір з «недержавами». Крім того, для підписання договору потрібна згода всіх держав-членів. Не будучи в змозі переконати всіх своїх членів визнати Косово, ЄС не може повною мірою використовувати свої важелі дій на Пріштіну. Таким чином, Косово знаходиться в стані прагнення до нормалізації стосунків з Сербією, сподіваючись, що завдяки цьому «новому відношенню» члени ЄС, що не визнали його незалежність, переглянуть своє відношення до статусу Косово [10]. Це сприятиме визнанню Косово у всьому світі і можливому членству в рамках ООН і інших відповідних міжнародних організацій.

Проте, реальні проблеми Косово нікуди не подінуться – автономія залишається розділеною зсередини і має обмежену легітимність на міжнародному рівні. Крім того, Косово має серйозні проблеми з базовим демократичним функціонуванням. Північна частина автономії де-факто залишається розділеною, що може підірвати всі успіхи уряду на півдні.

Парламент Косово 7 вересня 2012 року прийняв поправки до своєї конституції, що дозволяють офіційно завершити місію Міжнародної цивільної організації (ІСО) на чолі з голландським дипломатом Пітером Фейтом. В той же час, Парламент продовжив мандат поліцейської місії Євросоюзу EULEX в країні до червня 2014 року. Поліцейська місія ЄС в Косово, має значні повноваження по боротьбі з корупцією, військовими злочинами і насильством на міжетнічному ґрунті.

У свою чергу, прем'єр-міністр Сербії Івіца Дачич заявив, що Сербія не визнає «ні підконтрольну, ні неконтрольовану» незалежність Косово, у зв'язку із закінченням періоду міжнародного контролю за косовською незалежністю. Крім того, він додав, що питання Косово не вирішене до тих пір, поки з ним не погодиться Сербія. Він пояснив це тим, що якби думка Сербії з косовської проблеми не мала значення, то Белград «не піддавався б тиску визнати Косово». Крім того, І. Дачич відзначив, що для вирішення косовської проблеми необхідно продовжити діалог на політичному рівні, і Сербія готова

до його продовження, а також готова визначити взаємні претензії і працювати над їх усуненням [11].

Крім того, глава урядової канцелярії у справах Косово і Метохії Олександр Вулін нагадав, що міжнародне співтовариство, прийшовши до Косово, взяло на себе обов'язки по встановленню законності, поверненню насильно вигнаних осіб, проясненню доль убитих і зниклих без вісті, поверненню майна, але, на його думку, нічого з цього виконано не було. «Тому ми закликаємо міжнародне співтовариство не скорочувати свою присутність і не допустити безкарного насильства відносно сербів», – заявив Вулін [12].

В той же час, влада Сербії розробила нову державну стратегію по врегулюванню косовського конфлікту. Згідно з наявними даними, влада Сербії пропонує сформувати на півночі Косово так зване Автономне співтовариство сербських муніципалітетів, яке матиме двопалатний парламент (палата регіонів і палата громадян) і виконавчу раду. Влада автономії буде мати в своєму розпорядженні повноваження в областях освіти, охорони здоров'я, економічної політики, торгівлі, телекомунікацій, управління поліцією і багато інших. Регулювання деяких з цих сфер може бути організоване за прикладом іспанської автономної області Каталонії. Видалені сербські анклави в різних частинах Косово можуть отримати спеціальний статус. Крім того, автономія зможе мати свої відмітні символи – герб, прапор і гімн. Одним з ключових пунктів плану по косовському врегулюванню є пропозиція про демілітаризацію краю. Єдиними озброєними формуваннями в Косово повинні стати косово-албанська поліція і поліція косовських сербів. Пропозиція заснована на досвіді іспанської автономної області Каталонії. Гарантами безпеки могли б стати озброєні сили Євросоюзу, армії Сербії і Албанії. У документі підкреслюється, що Сербія не визнає незалежність Косово.

13 січня 2013 року Парламент Сербії підтримав розроблений президентом Ніколічем план по створенню сербської автономії на півночі Косова. За прийняття документа проголосували 175 з 250 депутатів Народної скупщини [13].

В Брюсселі 17 січня 2013 року пройшла зустріч глав урядів Сербії і Косова. Головним сенсом переговорів для уряду Сербії стало «зондування ґрунту» з приводу обміну Північного Косова на Прешевську долину [14]. 30 січня в Північній Косовська – Мітровіце пройшов 10-тисячний мітинг, учасники якого прийняли декларацію про те, що ніхто не має права ліквідувати сербські органи влади, які діють на півночі Косово. У декларації відкидаються всі угоди між Белградом і Приштіною, досягнуті в Брюсселі за посередництва ЄС

і підкреслюється, що ніхто не має права «мінати конституційно-правовий порядок» і «встановлювати кордони і митницю з Сербією» на переходах Ярінє і Брняк [15].

31 січня 2013 року солдати КФОР знесли сербські барикади на дорозі Косовська Мітровіца – Рашка, через десять годин серби вже знов встановили барикади на дорозі Пріштїна – Рашка в Рударе [16].

Таким чином, необхідно зазначити, що проблема взаємовідносин між Косово і Сербією на сьогоднішній день залишається дуже напруженою і нерозв'язною, про це свідчить ситуація, що ускладнилася в північних районах Косова і небажання Косовських сербів підкорятися інститутам влади самопроголошеної держави Косово. У зв'язку з цим, пріоритетними завданнями на сьогоднішній день, відповідальність за вирішення яких лежить і на Белграді з Пріштїною, а також на Вашингтоні, Брюсселі і Москві полягає в наступному: утримати сторони від будь-яких військових і насильницьких дій; забезпечити права сербів і представників інших народів на території Косово; мінімізувати збиток системам міжнародних і міжнаціональних відносин, який був нанесений самопроголошенням незалежності Косово.

Крім того, можливо однозначно сказати, що косовська криза з її ще не до кінця і не повною мірою передбаченими і прогнозованими наслідками вельми істотно вплинула на всю сучасну систему міжнародних відносин, на загальну обстановку в світі і на взаємини між багатьма ключовими для сучасного світопорядку державами.

Бібліографічний список

1. Петрушев А. Проблема незалежності Косово в системі міжнародних відносин [Електронний ресурс] / А. Петрушев. – Режим доступу : http://www.intelros.ru/pdf/cosmopolis_01_2008/12.pdf
2. Мартынова М. Проблема Косово: этнический фактор [Електронний ресурс] / М. Мартынова. – Режим доступу : polit.ru/article/2009/10/12/martynova/
3. Резолюция ООН 1244 о развертывании международного гражданского присутствия и присутствия по безопасности в Косово Совета Безопасности от 10.06.1999г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Security_Council_Resolution
4. Михеева Н.М. Регион в глобальной архитектуре современного мира [Електронний ресурс] / Н.М. Михеева, В.А. Плотников. – Режим доступу : http://uchenyjkot.ru/infusions/pro_download_panel/download.php?did=2570793
5. Консультативное заключение Международного суда ООН о законности провозглашения независимости Косово от 22 июля

- 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>
6. Вітман К.Н. Прецедент унезалеження Косово та його наслідки / К.Н. Вітман // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / гол. ред. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. – О. : Фенікс, 2008. – Вип. 34 – С. 38-48.
 7. Косовские сербы сказали «нет» албанскому руководству республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2012/02/16/referendum/>
 8. Против признания Приштинских властей на референдуме в Северном Косово проголосовали 99,74 процентов граждан от 16.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.itar-tass.com/c1/344174.html>
 9. Международное давление вынудило Сербию отказаться от муниципальных выборов в Северном Косово [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mn.ru/world/20120402/314774908.html>
 10. Романенко С. Косово: история, характер и динамика конфликта [Електронний ресурс] / С. Романенко. – Режим доступу : www.polit.ru/article/2009/10/04/kosovo
 11. Сербия не примет независимость Косово – премьер от 10.09.2012 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.world.lb.ua/news/2012/09/10/169849_Serbia_priemlet_nezavisimost.html
 12. Премьер-министр Сербии: вопрос о независимости Косово будет решен только после согласия Белграда от 10.09.2012г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rus.newsru.ua/world/10sep2012/serbnokosso.html
 13. Барановская М. Парламент Сербии требует создания сербской автономии на севере Косово от 13.01.2013 [Електронний ресурс] / М. Барановская. – Режим доступу : www.dw.de/парламент_сербии_требует_создания_сербской_автономии_на_севере_Косово16518598
 14. Брюссельские переговоры за завесой тумана от 26.01.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fondsk.ru/news/2013/01/26/brusselskie-peregovory-za-zavesoj-tumana.html>
 15. Митинг в Косовской Митровице собрал 10.000 сербов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ruserbia.com/society/980-miting-v-kosovskoj-mitrovitse-sobral-10-000-serbov>.
 16. КФОР сносит, а сербы продолжают строить баррикады [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ruserbia.com/politics/983-kfor-snosita-serby-prodolzhayut-stroit-barrikady>

Статья посвящена проблеме провозглашения независимости Косово от Сербии. Освещаются исторические аспекты возникновения конфликта, его современное состояние и возможные последствия для мирового сообщества в целом.

The article is devoted the problem of independence proclamation of Kosovo from Serbia. It discloses the historical aspects of conflict origin, its modern state and possible consequences for world community on the whole.

Стаття надійшла до редколегії 04.02.2013

УДК 341.96:349.2

Бєлогубова О. В., НУ «ОЮА»

КОЛІЗІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН, УСКЛАДНЕНИХ ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ, В МІЖНАРОДНОМУ СУДНОПЛАВСТВІ

Розглянуті питання колізійного регулювання трудових відносин з іноземним елементом в міжнародному судноплаванні. Проаналізовано основні колізійні прив'язки і внутрішньодержавні колізійні норми різних держав, що застосовуються до трудових відносин моряків.

Виділення міжнародного приватного права в якості самостійної галузі пов'язують з наявністю специфічного колізійного методу (способу) правового регулювання. Колізійний метод правового регулювання є специфічним методом, що характерний виключно для міжнародного приватного права, його особливістю, і системоутворюючим фактором.

Міжнародне приватне трудове право не є виключенням щодо використання колізійного методу правового регулювання. Колізійний метод займає важливе місце в регулюванні трудових відносин, ускладнених іноземним елементом. Як вказує А. С. Довгерт, до недавнього часу чітко виражених колізійних норм у цій сфері не було, і тут застосовувалися загальні колізійні початки МПП. За останні два десятиліття ситуація змінилася. У багатьох країнах створені великі кодифікаційні акти у галузі конфліктного права, які включають спеціальні положення щодо застосування права до міжнародних трудових відносин. Колізійні норми для цих відносин представлені в кодифікаціях з різним ступенем повноти. У даній сфері існує багато колізійних прив'язок, проте основною є закон місця виконання роботи (*lex loci laboris*) [6, с. 19].

Питання колізійного методу правового регулювання в міжнародному приватному трудовому праві досліджувались в роботах авторів,